

Vitt-vitt a sivatagon át
Az Igazság iszonyú vágya...
PUSKIN

Ha nincs a Kaukázus: ki kellett volna találni a XIX. század orosz irodalmárai számára, Puskin-tól egészen az ifjú Tolsztojig. Szabadság volt, kaland, romantika; mekkvés a Gorjuhínok és Mirgorodok sivár realitásából, byroni kulissza, prométheuszi szikla és Szent Ilona egyszerre, de rousseau-i „természet” is. Lermontov A cserkesz fiú-jának szavain át a savojai vikárius hitvallása sugárzik: *Láttam sötétlő szirteket, / csoportjukat patak hasítá, / S én érzem belső éltöket, / Lelkem erre az ég tanítá...*

A szalonok és udvarházak Oroszországa is megteremtette a byroni hősök sorát. Gribojedov így kiált fel egyik levelében: „Ideje meghalnom! Micsoda iszonyatos unalom! Adj tanácsot, mit tegyek, hogy a megőrülést vagy a pisztolyt elkerüljem.” Az unalom — és valami csillapíthatatlan szomjúság — kínozza Anyegint és „öccsét”, Pecsorin is. Igaz, az öcs ezúttal koravénebb a bátynál; annyival, amennyivel nagyobb Puskin Lermontovnál. De a két költő démonjai ikertestvérek. A fiatal Puskin „baljós szellemét” folyvást kíséri a szomorúság: *Gúnyolódott a szabadságon, / A szerelmen, az életen, / Nem akart az egész világon / Dicsérni semmit sohasem.* (Eörsi István fordítása.) Lermontov démonja pedig: *Megveti a tiszta szerelmet, / jajszórt s könyörgést meg nem ért, / kételye az öröme dermed, / és hidegen nézi a vért.* (Szabó Lőrinc fordítása.)

Lermontov mégis „démonibb” Puskinnál. Jobban hasonlít Byronra — és ettől kisszerűbb. A fiatal Turgenyev látja őt egyszer, igen stílszerű környezetben: unottan, maszkokkal körülvéve álldogált egy álarcosbál forgatagában. „Volt rajta valami tragikus és baljóslatú. A pesszimizmus és a szenvedély, mint félelmetes démoni hatalom, borongott napbarnított arcán; nagy szemek sötét tekintete különös ellentétben volt ajkának gyermekenek gyöngéd és nyájas kifejezésével.” Folytassam? Tessek: „Bőrének valami nőies finomsága volt; természetlő göndör, szőke haja festőien lengte körül halvány, nemes homlokát... Szemei nem nevettek, mikor ő maga nevette. Ez gonosz lélekre vagy állandó, mélyes szomorúságra vallott.” Csakhogy a leírás második fele már nem Turgenyevtől való: Lermontov jellemzi így hősét, Pecsorint. De az egész együtt Byron is lehetne. Vagy az első *acteur*: Saint-Just.

Puskinnak szűk lesz a *jelmez*, Lermontov testre szabottnak érzi, és persze túljátssza a szerepet: *Mi szük-*

SZÁRAZ GYÖRGY:

DÉMONOK MEGTÉRÉSE

ség, hogy tudj' a tömeg, / Kedélyem mért hasonla meg? / Fájdalmam eladnam pénzen, / S a sokaság gúnynyal tetézzem? ... / Mért verjem fel a vakság nyugtát / És a tudásnak forradalmát? (Gyulai Pál fordítása.) Az arisztokratikus csömör egyszerre igaz és hazug; ahogy a tömeg megvetése egyben a tömegnek szóló kacér tetszelgés is. Amikor pedig Pecsorin azt mondja: „Bolond vagyok-e vagy gonosztevő, nem tudom; de annyi szent, hogy megérdemlem a szánalmat” — akkor nyilvánvaló, hogy a zseniség kinyilatkoztatását halljuk. A *szánalom* szó pedig a huszonkét éves Bonaparte hadnagy wertheri keservét idézi: „A zseni szánalomra méltó. Csodálják és irigylük, mégis ő a legboldogtalanabb...” S ugyanilyen mélyes szánalmat érez önmaga iránt Julien Sorel, később pedig majd Raszkolnyikov is.

Lermontov játssza a szerepet, hozzá oly komolyan, hogy bele is hal. Pecsorin pedig elszabadul tőle, önálló életre kél, mint Peter Schlemihl árnyéka. Ahogy Balzacnál megtaláljuk a *kor hőseinek* élethű „fotografáit — például Vautrinét, a „bűn Napóleonját” —, úgy fedezhetjük fel későbbi orosz alkotásokban a Pecsorin nyomán született *igazi hús-vér alakok* portréit: Csehov a *Három nővér* Szoljoniját s Tolsztoj a *Háború és béke* Dolohovját nem Pecsorinról mintázta, hanem „pecsorini” alakokról. Belém rögzült egy részlet — melyik korai szovjet regényben olvastam, nem tudom — a bolsevik forradalmár fiú ezzel adja vissza a kölcsön kapott *Korunk hőset* diáklány szerelmesének: „En ezt a te Pecsorinodat egyszerűen a falhoz állítanám.” Valószínűleg igaza van: a fehér gárda tele lehetett „pecsorini, lelkületű” tisztekkel.

Nagyjából Anyeginnél is megvan minden, ami egy *byroni* hősnek kell: önsajnálát, góg, unalom, idegenség. De a világ körülötte nem kulissza, nem *byroni*, még csak nem is *osszián*-i táj. Puskin álmaiban „élet van s derű”: ebben a világban a szerepjátszónak alul kell maradnia még az egy Tatjánával szemben is. „Démonja” testén pedig *próféta*-rongyokká vások a Byrontól kölcsönzött jelmez; fény szárnyú Szeráf állja útját: *Mélyen mellembé hasított, / S a kebel lángoló sebébe, / Még lüktető szívem*

helyére / Eleven parazsat dugott ... / „Kelj föl, Próféta, akarom: / Hallj s láss, utad erőm vezesse: / Légy tanúm vizen, szárazon, / S lobbants lángot az emberekbe!” (Szabó Lőrinc fordítása.)

Ez a láng csaknem egy századon át világít majd, egészen a fiatal Gorkij Dankójáig.

Puskin huszonnégy éves, amikor a *Démont*, és huszonhét, amikor a *Prófétát* írja. Egy évvel később az *Angyalban* föloldja a byroni varázst: az Eden gyöngéd anyala látán „a kétely dült szelleméne” szívébe áhítat költözik: *...arcod a fényben / Nem hasztalanul tündökölt: / Nem mindent gyűlölök az égen, / Nem undort terem csak a föld.* (Eörsi István fordítása.)

A prométheuszi sziklán, Szent Ilonán nem lehet soká élni. Vagy az unalom öl meg vagy a kétségbeesés. Isten pedig megbocsát, „hisz ez a mestersége”, ahogy Heine mondja. Ezt mondják később is nagyon sokan, a „szikláról” megtérő tékozló fiúk, egészen 1968 csalódott hőseiig.

Puskin egy beszélgetésben újragegalmazza a „kiválasztottság” elméletét: „Minden változásnak — legyen bár jó vagy rossz — szülője a kisebbség, amely után birkanyájként tódul a csőcselék. Cézárt megölni Brutus és Cassius kellett; Tarquiniusnak egy Brutus is elég volt.” Hősként csodálja a zsarnokölőket, de ugyanilyen csodálattal nézi Nagy Pétert, a „mélyesség szélén, vas-zabolával” Oroszhoz ágaskodtató titánt. De a *Bronzlovasban* — harminceszt évében — Jevgenyijel, a kedvesét vesztett kicsi hivatalnokkal együtt emeli öklét a „sorsintéző”, „városteremtő” Hősre, aki még holta után is sorsokba markol; és vele fut örülten, zihálva a néptelen utcákon, s hallja maga mögött az érclő patáinak „jaj-dító dőrejét”.

Jevgenyij belehal a „lázadásba”. De hamarosan visszatér, csak most már Akakij Akakijevicsnek hívják: „...egyszerre csak városzerte az a hír járta, hogy a Kalinka-hídnál és még messze lejjebb is, meg-megjelenik mostanában éjjelenként egy halott, elrabolt köpönyegét kereső hivatalnok képében, és... rangra-címre való tekintet nélkül mindenkiről lerángigál mindenféle köpönyeget,

akár macska- vagy hódprémmel... vagy vattával bélelt legyen is.” De Gogol Köpönyegéből Popriscsin is előbúvik, a szegény, szerelmes „spanyol király”, aki felfedezi, hogy „Kína és Spanyolország — tökéletesen ugyanaz a föld”, s ha ráírjuk egy papirosra: Spanyolország, meglát-hatjuk: Kína lesz belőle. És azt is tudja: meg kell menteni a holdat, mert a föld rá akar telepedni...

Itt nem — vagy nem csak — irodalmi hatásokról van szó, az összefüggések sokkal mélyebbek. Peter Schlemihl árnyéka, Kovaljov tisztviselő elszabadult és „korunk hőseiként” karriert csináló orra, Popriscsinnek a földi bűz elől holdba kószáló szaglószerve: a *démoni* és *emberi* tudathasadás jelképei.

Az első Gogol-fordítás 1853-ból való; az egykori márciusi ifjú, a „dadogós” Sükey Károly műve; Petőfi tehát nem ismerhette sem az *Orr* Kovaljovját, sem Popriscsin „naplóját”. Örültje mégis így átkozódik: *Szerettem volna fölgrani, / Hogy orraikat leharapjam, / De nem harapom le! gondolám, / Legyen orrok és szagolják, / Ha rothadok, s fúladjanak meg.*

A szánalom vallása, mondja Gide. Igen, elkezdődik: a „démonok” szívében éledezik a részvét, s a prométheuszi szikláról, Szent Ilonáról, kaukázusi csúcsokról visszatérve maguk is embereké lesznek. Puskin *Postamestere*, Gogol kishivatalnok, a *Bűn és bűnhődés* ugyancsak akakiji köpenybe bújtatott Marmeladovja valóban méltó a szánalomra — meg az „emberi férgéket” megvető Raszkolnyikovra is. Jevgenyij erőtlén öklörázása még szánalmas. De Akakij már fenyegető. Érdekes, hogy Csernisevszkij ezt nem veszi észre: „Ilyen volt régebbi írónk viszonya a néphez: Akakij Akakijevics alakjában jelenítik meg előtünk; sajnálkozhatunk rajta, de sorsa jobbrafordulását csak a mi együttérzésünktől remélhette.” A földbirtokos Sztroganov gróf viszont pontosan tudja, miről van szó: „Micsoda szörnyű elbeszélés! hisz ez a kísértet a hídon csak úgy, se szó, se beszéd, bármelyikünkről lerángathatja a köpönyegét...”

Petőfi örültje már nem szánalmas. Tébolya másféle asszociációra csá-

bít: *Még várok holnapig; / Ha holnap sem lesz a végítélet: / Beások a föld közepéig, / Lőport viszek le / És a világot a / levegőbe röptem...*

Popriscsin még a szánalom lovival vágat: „...csengjél-bongjál csengőcském, száguldjatok paripám, repítsetek ki engem ebből a világból! Messze, minél messzebb, hogy ne lássak semmit, de semmit...”

Igen, a paripák... Jevgenyij nyomában kísérteties ércparipa száguld; Heinénél is látomáslovak dübörögnek, szaporább kalimpálásra készítve az egykori ifjú gránátosok elzsírosodott szívét a Napóleon-mellszobros polgári otthonokban: *A császár robog át sírom ormán, / Villognak a kardok, a dárdák, / S én zörrenve kiszállok a sírból, / Hogy védjem a császárt, a császárt!* (Endrődi Sándor fordítása.)

A paripák száguldása nem szűnik, de patáik dobogása másféle harci zajba olvad a század negyvenes éveiben: *...holttestemen át / Fújó paripák / Száguldjanak a kivított diadalra, / S ott hagyjanak engemet összetiporva.*

A fújó paripák diadalra száguldottak, de a „szent világszabadság” vértanújának sírja jeltelen maradt. Az országban pedig, ahonnan egy másik császár védelmére elindultak villogó dárdaikkal Segesvár felé a Nas-sau-ulánusok, ekkortájt már összefogdosták Petrasevszkijeket, a szánalom e szegény lovagjait, kik Fouriernek, a „zenik zsenijének” nevében szereték volna lebontani a városokat, hogy aztán „gyümölcsösökkel, virágokkal” ékesítsék a „bolondos, értelmetlen, sivár” világot. 1849 decemberében a szegény „virággyermek” ott állnak a pétervári Szemjonov-téren, hogy a végső pillanatban kihirdetett cári kegyelem előtt átéljék a halálvárás „kínzó és mérhetetlen borzalmas perceit” — amint később a közöttük álló Dosztojevskij, a szánalom eljövendő prófétája mondja.

„A szenvedő szeretet... zokog, beszél, aztán letörli könnyeit, de ami a legfőbb: semmi sem cselekszik” — mondja Herzen, és ez már nemcsak a petravistáknak szól. 1850-ben, a „túlso partról”, Svájcából üzen moszkvai barátainak: „Látom az öreg Európa elkerülhetetlen pusztulását... Hogy miért maradok mégis? Mert a harc itt folyik... Nagy az elnyomás, de hangos a tiltakozás: gyakran mennek rabságba a harcosok, megbilincseltek kézzel és lábbal, de felemelt fővel, szabad beszéddel... Mi terror alatt, a titkos rendőrség fekete szárnyai alatt nőttünk fel... Nincs itt már az ideje, hogy felébredjünk a nép szunnyadó öntudatát?”